

ANY 2022

ENRIC TORMO

Aitor
Quiney
Urbieto

LA IN
VISIBILITAT
DEL DAU

Crèdits del llibre

TEXT **Aitor Quiney**

COORDINACIÓ **Maria Canelles**

DISSENY GRÀFIC **Tallers Torrents**

CORRECCIÓ **textosBCN**

FOTOGRAFIES **Xavi Padrós**

RETOC I PRODUCCIÓ GRÀFICA **Xavier Parejo**

IMPRESSIÓ **Vanguard graphic**

EDITA

Fundació Joan Brossa

c/ Flassaders, 40

08003 Barcelona

934 589 994

fundacio@fundaciojoanbrossa.cat

Ajuntament de Barcelona

Direcció de Serveis Editorials

Passeig de la Zona Franca, 66

08038 Barcelona

934 023 131

barcelona.cat/barcelonallibres

PATRONAT

Vicenç Altaïó (president), Daniel Giralt-Miracle (vicepresident institucional), Glòria Bordons (vicepresidenta d'estudis), Joan Abellà (secretari i tresorer), Mercè Centellas (vocal), Dolors Guilleumas (vocal), Carme Llopis (vocal), Jaume Maymó (vocal), Albert Mestres (vocal), Antoni Rubió (vocal), Guillem Sánchez (vocal emèrit), Elvira Dyangani Ose (vocal institucional MACBA), Jordi Carulla (vocal institucional Associació Joan Ponç), Marta Clari (vocal institucional Ajuntament de Barcelona), Jaume Freixa (vocal institucional Fundació Joan Miró).

CENTRE D'ESTUDIS JOAN BROSSA

Pere Portabella (president simbòlic), Vicenç Altaïó, Marc Audí, Judith Barnés, Patrici Batalla, Glòria Bordons, Maria Canelles, Marc Chornet, Jordi Ferreiro, Sílvia Galí, Teresa Grandas, Manuel Guerrero, Magalí Homs, Joan Ivern, Jordi Marrugat, Cloe Masotta, Albert Mestres, Pau Minguet, Carles Rebassa, Gabriel Ventura, Esther Xargay.

EQUIP DE LA FUNDACIÓ JOAN BROSSA

Maria Canelles (direcció col·legiada), Marc Chornet (direcció col·legiada), Sheila Eroles (direcció col·legiada), Jordi Baldó (cap tècnic), Gabriella Dilorenzo (comunicació i premsa), Sílvia Galí (projecte educatiu), Clara Rodríguez (gerència), Carles Molero (atenció al públic i gestió), Pilar Rubio (atenció al públic i gestió) i Laia Sistaré (atenció al públic i gestió).

ISBN: 978-84-9156-400-3

D.L.: B. 3886-2022

Crèdits de l'exposició

LA INVISIBILITAT DEL DAU.
ENRIÇ TORMO, GRAVADOR
I FOTOGRAF

Centre de les Arts Lliures

— Fundació Joan Brossa

des del 17 de març fins

al 24 de juliol del 2022

COMISSARIAT **Aitor Quiney**

DISSENY GRÀFIC I DE L'ESPAI EXPOSITIU **Tallers Torrents**

MUNTATGE **L'Antiga Fusteria**

CORRECCIÓ DE TEXTOS **TextosBCN**

TRANSPORT **Arterri**

COORDINACIÓ **Marisa Latorre**

AGRAÏMENTS

Vicenç Altaïó, Biblioteca de Catalunya, Mercè Centellas Llopis L'Automàtica, MACBA. Museu d'Art Contemporani de Barcelona. Elies Plana, Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Barcelona, Maria Dolça Tormo Ballester, Enric Tormo Ballester.

CONSELL D'EDICIONS I PUBLICACIONS

DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA
Jordi Martí Grau, Marc Andreu Acebal, Águeda Bañón Pérez, Xavier Boneta Lorente, Marta Clari Padrós, Núria Costa Galobart, Sonia Frias Rollon, Pau Gonzàlez Val, Laura Pérez Castaño, Jordi Rabassa Massons, Joan Ramon Riera Alemany, Pilar Roca Viola, Edgar Rovira Sebastià i Anna Giralt Brunet.

Águeda Bañón (directora de comunicació), Núria Costa Galobart (directora de Serveis Editorials:), Oriol Guiu (edició), M. Àngels Alonso (distribució).

Col·lecció «Gent de Barcelona»,
a cura de Jordi Amat

© de l'edició

**Fundació Joan Brossa
i Ajuntament de Barcelona**

© del text

Aitor Quiney

© de les imatges

**Tharrats, Joan Ponç, Cuixart, August
Puig Bosch, Josep Llorens Artigas,
VEGAP, Barcelona, 2021.
Comissió Tàpies, VEGAP,
Barcelona 2021.
Successió Miró, 2022
Els autors o autores esmentats**

ÍNDIX

	57	De la menestralia familiar a la Guerra Civil
	65	Apunts de l'amistat entre Tormo i Brossa
	85	Joan Miró i les litografies de la <i>Sèrie Barcelona</i>
	91	La revista <i>Algol</i>
	105	El regal a Maria Ballester: <i>Parafaragaramus</i>
	109	Més apunts de l'amistat entre Tormo i Brossa
	115	El taller del carrer Carders 15
	127	Amistat, tipografia, gravats i estampes populars
	147	Enric Tormo i João Cabral de Melo
	153	Joan Miró a les <i>Galerías Layetanas</i>
	171	Tormo, mestre de gravat i d'experimentació al taller Carders 15
	173	La relació de Joan Ponç amb el taller
	189	Enric Tormo i Antoni Tàpies. Del taller Carders 15 a París
	195	Enric Tormo i Modest Cuixart. La recerca constant
	213	El llibre <i>Joan Miró</i> de João Cabral de Melo
	231	El llibre <i>À tout épreuve</i> de Paul Éluard i de Joan Miró
	257	El pinzell, generador d'una estètica
	261	La col·lecció d'art d'Enric Tormo i Maria Ballester, un testimoni d'amistat
	303	Entre la pedagogia i la museologia
Agraïments	318	
Bibliografia	319	

Enric Tormo i Freixes (Barcelona, 1919-2016) va ser un impressor, gravador i tipògraf excepcional, d'aquells que en el llenguatge popular d'abans —lluny del significat que li donem ara, que és excloent— podríem definir amb l'expressió *de raça*; un tipògraf de raça, dones, inquiet i trencador en alguns moments, conservador i acadèmic en d'altres. La contradicció és humana i genera ressorgiments i ressentiments. El seu món gira al voltant del llibre i de les arts gràfiques des de ben jove. I el portem aquí, al terror de Joan Brossa, perquè van ser amics, estaven lligats amb un llaç de passions compartides, que van exhibir en el transeurs de la seva vida, dedicada a l'art i al combat. A més dels seus amics Joan Ponç, Antoni Tàpies, Modest Cuixart, Arnau Puig, Joan Josep Tharrats, João Cabral de Melo, Joan Miró i Rafael Santos Torroella, entre d'altres, Tormo i Brossa també compartien dèries comunes: el gravat popular, la tipografia i el seu joc, els seus amics, el seu Wagner, la llengua catalana, l'antifranquisme, les troballes fortuïtes, les revistes, els papers de colors, l'antinostàlgia...

La seva presència a l'entorn, primer de Brossa i Joan Miró i després entre els components de l'antigrup Dau al Set, fou molt rellevant. Tormo va saber plasmar, com a tècnic gràfic, l'art d'aquests creadors, i no hagué d'haver restat en l'anonimat de la historiografia de l'art si no fos perquè els tècnics normalment resten en la invisibilitat. És sabut que entre els membres del grup hi va haver un munt de contradiccions sobre la mateixa existència del grup, fins i tot la van negar. I que només restà la revista del mateix nom com a evidència. Aquest fet va aguditzar la invisibilitat d'Enric Tormo. L'art i la poesia com a vida i el ritme de les paraules

com a mesura de totes les coses són el que van unir tots aquests personatges amb Tormo, amb qui compartien aquesta llibertat amb un rerefons polític gris, autoritari i castrador. Enric Tormo, però, era un més entre ells, malgrat la persistència de l'oblit.

Ha estat la doctora Pilar Vélez qui ha investigat més a fons la figura d'Enric Tormo. En un article publicat a la *Revista de Catalunya* el titlla d'home gràfic, atès que tota la seva vida va estar dedicada a l'estudi i la investigació a l'entorn de les arts gràfiques, no només quant a les diverses tècniques, sinó també com a historiador i pedagog. Tormo es definia a si mateix com a impressor, però n'he volgut ressaltar en el subtítol d'aquest estudi la faceta de gravador, ja que és una de les tasques més importants que va fer com a mestre dels tres pintors de Dau al Set: Modest Cuixart, Joan Ponç i Antoni Tàpies.

Al llarg del temps, Enric Tormo va publicar textos i articles en què explica la seva relació i intervenció amb l'obra de Joan Miró i dels membres de Dau al Set. Els més importants que Tormo va publicar en relació amb aquests artistes, que significaven ruptura amb el present, ja fos artística o política i social, són tres, que han esdevingut la font principal per al coneixement de la seva obra: "El meu Dau al Set", *Revista de Catalunya*, 1987; "La recerca en el taller Carders, 15 (1947-1950)", a *Modest Cuixart. Exposició antològica*, Palau Robert, 1992, i "La obra gràfica en la Barcelona de postguerra", a *Ciudad de ceniza: el surrealismo en la posguerra española*, Museo de Teruel, 1992.

A banda, però, Tormo és autor de nombrosos treballs i investigacions sobre diversos temes, la majoria dels quals són referents a les arts gràfiques.

De la menestralia familiar a la Guerra Civil

Gràcies a la filla d'Enric Tormo, Dolça Tormo Ballester, tenim unes impressions de primer ordre del si de la família d'Enric Tormo, coses que ella mateixa va poder viure i d'altres que li explicava el pare. És un document escrit que ens ajudarà a entendre el context físic, social, polític i vivencial dels primers vint anys de la vida de l'impressor. Una de les aportacions més importants, però, i que contradiu el que el pare va deixar per escrit en algun article publicat, i Joan Brossa també, és com ells dos es van conèixer. Per tant, es pot pensar que Brossa i Tormo van pactar una història oficial de la seva coneixença? Potser sí, perquè els agradava el joc i el misteri. Així ho explica la filla de l'impressor, Dolça Tormo:

A casa els avis, els pares del meu pare, s'hi portava una vida de menestralia barcelonina prop del carrer Fernando amb Rambles, davant per davant de la Boqueria. Era un pis de factura vuitcentista que tenia l'encant de flairar pel celobert les coccions de Can Culleretes, les quals sortint dels fogons del reputat restaurant l'impregnaven d'un ambient de seguretat i confort.

A final o al fons del pis, en el lloc més lluminós, l'avi, hi havia instal·lat el seu taller de clavador de gemmes. Era una petita estança amb claraboies al sostre i finestres encarades al sud per tal d'irradiar una càlida llum que era imprescindible per la labor que s'hi feia.

El taller funcionava a tota marxa com una locomotora afinada, formiguejava de clients i mossos entrant i sortint amb encàrrecs. L'avi, En Melcior ("Melchor", clar i ras per als amics i familiars), n'era el capità absolut d'aquella minsa empresa, sostinguda tan sols per la seva traça i voluntat. De caràcter jovial i sorneguer teixia al seu voltant un ambient de càlida i alegre acollida, que

entretenia qui s'havia d'esperar per recollir l'arregament d'una joia. Tothom s'hi aturava a fer petar la xerrada. S'hi deien acudits, notícies gracioses i conyetes que feien la jornada passadora. No hi mancaven les endevinalles, els refranys capciosos i els jocs de paraules.

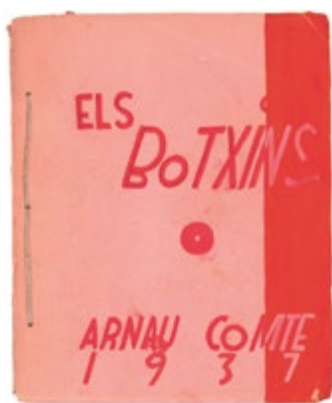
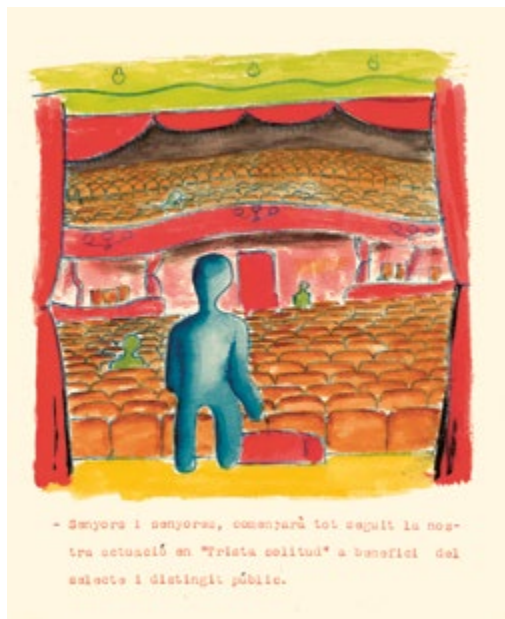
L'ambient a casa els avis era assossegat i modest. La vida transcorria en pau beneïda pel somriure d'un Bon Jesuset, de mida quasi natural, el qual semblava pernejar vivament dins del seu bressol, per l'afecte visual del tintineig d'una llàntia encesa.

L'arrelament a les profundes tradicions del poble, el món quasi màgic d'una secular espiritualitat, els costums en les celebracions festives seguit amb seriosa devoció, eren el substrat abonat sobre el que creixia la vida pautaada a casa els avis.

La gatzara del taller i el franciscà ordre de la casa, s'amortia quan es tractava de planificar el futur professional de l'Enric, el fill menor, qui des de petit era molt miop. Aquesta minusvàlua el feia poc apte per seguir l'ofici del pare. Aquesta interrupció brusca de la tradició, deixava els seus pares desarmats i sense saber com solucionar un tan fort estrall en llurs vides.

A casa els meus avis es tenia una serena acceptació de la pròpia classe social. No s'estirava més el braç que la mànega, aspirant pels fills una mateixa vida conservadora dins una moderada pobresa. Mai veieren amb bons ulls la possibilitat de facilitar als fills un desclassement. Sortir del reclus conegut de la menestralia els inquietava, i miraven amb recel les classes més altes, les quals entenien curulles de perills i malvestats sense fi. El meu pare, doncs, estava des de la seva naixença destinat a ser clavador de gemmes, i seguir el bon camí del taller patern, però la miopia no li va permetre de passar més enllà en l'escalafó de l'ofici que la de mosso per a tot, preparar, netejar i fer encàrrecs.

La seva mare, davant el panorama de veure el fill vagarejar sense una fita laboral, va prendre la decisió, aconsellada pel seu confessor, d'entrar-lo als Salesians perquè aprengué alguna cosa de profit. Sent ella mateixa enquadradora, cap del taller d'enquadració, per més precisió, de l'editorial catòlica Can Subirana, va triar pel seu fill l'ofici de caixista. El dia que va anar, tota sola, a inscriure'l, hagués pogut triar qualsevol altre ofici, el de fuster o el d'electricista, però amb les presses i les angúnies no se li va acudir altra cosa que "caixista - tipògraf". La vida del meu pare va quedar determinada en aquell moment, a mercè de la improvisació.

La família d'Enric Tormo, que està assegut sobre la falda de la seva mare

Joan Josep Tharrats (Arnau Comte), *Els botxins*, 1937. Última plana amb retrat i dibuix de Tharrats. © Tharrats, VEGAP, Barcelona 2022

J.J. Tharrats (Arnau Comte), *Els botxins*, 1937. Exemplar únic. Guaix, aquarel·la, tinta i collage amb fotografies sobre paper, 20,5 × 16,5 cm. Col·lecció particular. © Tharrats, VEGAP, Barcelona 2022

Els pares d'Enric Tormo amb la seva neta Dolça Tormo. Al taller de l'avi.

Joan Josep Tharrats, *Albada*, 1937. Una de les planes amb mecanoscrit i dibuix de Tharrats. © Tharrats, VEGAP, Barcelona 2022

J.J. Tharrats, *Albada. Revista mensual*, novembre 1937. Exemplar únic. Guaix, aquarel·la i tinta sobre paper, 20 × 17 cm. Col·lecció particular. © Tharrats, VEGAP, Barcelona 2022

Amb el fill tancat tres anys a l'internat i entretingut a aprendre tant sí com no una feina profitosa, s'allunyava, per una banda del fantasma de la inutilitat per la vida, que preocupava tant la mare i, per l'altra banda, s'esvaïa la quimèrica dèria del fill, que en repetides ocasions havia insistit en ser pintor, més ben dit "artista" amb reconeixement i fama universal. La paraula artista esglaiava l'avi, qui jutjava l'ambient dels pinzells de pèl fi un pou de perversió i vagància.

Malgrat els parers dividits dels progenitors, la vida de l'Enric, ja encarrilada a Ca' els salesians, prenia bona embranzida donada les seves qualitats d'alumne treballador i intelligent la qual, de sobte, es veié capgirada per la guerra de manera irremeiable. Un bon dia, el seu mestre salesià, que apreciava el bon fer de l'alumne, l'havia agafat com a meritori al propi taller, va morir trinxat per una bomba de 500 quilos llençada per un Stuka quan es refugiava al portal de casa seva. Degut a aquest succés es va esfumar de nou la planificació vital d'un ofici que assegurés el seu futur.

Els treballs i patiments rebuts a la rereguarda com a soldat auxiliar de l'exercit republicà, les ferides rebudes, la convalescència famèlica i sense medicaments als arenals de Sitges com a tot hospital i la posterior incorporació forçada sota la bandera dels nacionals a Salamanca, mantingueren el meu pare allunyat llargues temporades de la família.

Malgrat el desgavell de la guerra, la vida quotidiana seguia amb una certa normalitat, i el meu pare insistia en obtenir el permís patern per estudiar Belles Arts, convençut de que tenia prou vena sensible, "la febreta" en deien en aquella època, per sortir-se'n en el camp artístic.

Al pare l'atreïa la vida franca de la inspiració, els cercles cultes d'amics, la sensibilitat refinada de l'art i el reconeixement públic de la pròpia vàlua, que el distingiria bellament coronat per la fama; quedarien lluny les ulleres de got amb l'infamant insult de "quatre ulls", la manca de diners, la poca solidesa en els estudis i la migradesa de la seva estatura.

Finalment, les muralles menestrals del pobre avi caigueren esmicolades com les de Jericó i li permeté de matricular-se a Llotja. Allí freqüentà les aules de dibuix, pintura, gravat, i ...fillets de déu!!! el món esclatà en una energia fulgurant i feliç.

El domini del dibuix a mà alçada i una finesa excepcional pels pigments après a Llotja, juntament amb una

sòlida comprensió de la composició visual copsada en les maquetacions de portades als salesians, li permetien d'integrar-se en els tallers de propaganda de la República. Fent equip amb altres dibuixants i fotògrafs, crearen cartells d'una modernitat tècnica i dramàtica molt remarcable. També idearen proclames, fullets i collages que encara ara sorprenen i admiren per la seva qualitat. Milers de fulls impresos sortien anònimament d'aquells quaters de la Plaça Catalunya per difondre's arreu. El meu pare hi va fer una labor encomiable, silenciosa i voluntària.

Succeïa freqüentment, que al taller mancava un mosso per portar els encàrrecs d'un joier a l'altre o, a un client particular o, a una botiga. En aquella època no s'utilitzaven els camions blindats per transportar mercaderia valuosa, s'emprava un subterfugi molt antic de camuflatge: s'utilitzava la jovenalla d'aspecte innocent per dur joies o objectes de preu. Es buscava d'aquesta manera despitar als lladregots.

El meu pare anava amunt i avall per Barcelona amb joies embolicades dins de farcellets de roba endossats a la pitrera, amb un aspecte de vailet.

Un dels itineraris sovintejats era el que unia el taller de l'orfebre especialitzat en gravar lletres a les joies que es volien personalitzades i, el taller de l'avi. Un anell, una medalla, un nomeolvides sempre requerien d'una dedicatòria o d'un anagrama ben cisellat. Aquest orfebre gravador de lletres era justament l'oncle d'en Brossa. Aquest bon home, a la mort del cunyat, s'havia fet càrrec d'en Joan amb el ferm propòsit de fer-ne un jove entenimentat. És per aquest motiu que tenia en Joan prop seu i, a la mínima que el veia distret, li donava encàrrecs per fer. D'aquesta manera en Brossa esdevingué un mosso d'encàrrecs, la qual cosa li permetia escapar-se del zel amatent de l'oncle.

Al taller de l'oncle Cuervo es gravaven les lletres de les matrius metàl·liques per senyalar les talles i models a les cintes internes dels elegantíssims barrets de Can Prats i, era habitual que a cada temporada es refessin els encàrrecs amb noves paraules, lletres, i nombres per adaptar-se a la última moda masculina dels homes més refinats de la ciutat.

Segons em digué el pare, va ser aquesta obligació de deambular amb joies a les butxaques el que els permeté de profunditzar en llur amistat, ja que es trobaven al taller de l'un o de l'altre i ambdós s'acompanyaven mútuament mentre s'esplaiaven comentant lectures i pro-

jectes. El meu pare acompanyava en Brossa a Can Prats. Una vegada entregat l'encàrrec, es quedaven a xerrar una estona amb l'amo de la botiga, il·lusionats de que algú volgués escoltar llurs cabòries.

En Brossa i el meu pare, com que tenien la mateixa edat, van compartir també un mateix destí militar. Ambdós anaren alhora a la guerra sota la República; en Brossa com a soldat al front del Segre i el meu pare com a soldat auxiliar a la rereguarda. També, poc més tard, amb la victòria feixista, foren cridats juntament a fer el servei a Salamanca. Aquesta vegada tots dos com a soldats auxiliars, ja que en Brossa havia quedat tocat d'un ull. S'adaptaren com pogueren, recorrent a la fortalesa sempre generosa de la primera joventut. Una via d'escapament de la vida quarteraria va ser la de muntar bombolles /refugis culturals, havien de ser per força surrealistes, per acolorir la negritud en què es trobaven. Feien teatre, caricatures, dibuixos, projectes i escrivien cartes d'un caire obscur. Llurs famílies rebien des de Salamanca unes missives eufòriques descrivint la vida regalada que els donava En Paquito; menjars exquisits, festes meravelloses i excursions interessantíssimes. Sembla mentida que tan elogi i entusiasme no alertessin els censors. Sí, van alertar els familiars, que entristits i patidors intentaven de buscar solucions.

Al estar-se en un regiment de serveis auxiliars, tots els soldats tenien alguna pega grossa física que ho justificava. Ells però s'ho prenien a la broma i a la gresca, denominant-se a sí mateixos amb el mot de "La colla escombraria". Els assignaren feines lleugeres, i els quedava temps lliure per projectar llur futur. En Brossa planificava espectacles de màgia i jocs de mans i, el meu pare s'oferia a fer-li a bon preu els decorats. Havia après a fer enormes perspectives de palaus orientals, celatges tempestuosos o boscos wagnerians pintant bambolines per les representacions del Liceu. D'aquesta manera havia, temps abans, compensat econòmicament el seu voluntariat de pintar cartells en favor de la República.

L'amistat de Brossa i el meu pare iniciada sent ambdós molt joves, es va assentar i madurar quan aquest últim, ja casat, va obrir taller d'impressor en un annex de la casa recent estrenada com a nuvi. El meu pare va calcar l'esquema de vida que havia vist a la casa paterna i que enyorava per l'abundor de tendresa i eficàcia domèstica. La vida familiar i la del taller havien d'anar forçosament de la mà.¹

1. Agraïxo a Dolça Tormo que hagi posat al meu abast un munt de records sobre el pare, domèstics i del taller. Es respectarà la grafia original de totes les cites que apareixen en aquest estudi.

2. Enric Tormo, llibreta manuscrita *Obra gràfica. Taller Carders*, 15. Col·lecció particular. Tormo ho explica a: TORMO, Enric, "El meu Dau al Set", *Revista de Catalunya*, núm. 11, setembre de 1987, p. 108-128.

A l'escola dels salesians, Tormo no només hi va aprendre tipografia sinó la resta de tècniques calcogràfiques, a més a més de la litografia. Aquesta última l'aprenia en hores perdudes quan anava a fer dibuixos sobre la pedra, i com que tenia molta traça, a la mateixa escola li van donar les primeres feines de litografiar, com algunes faixes per a caramels. Malgrat aquesta absorció primerenca, no va ser fins que va entrar al taller de Ramon de Capmany quan va aprendre l'ofici veritablement i, a partir d'aquí i per compte propi, va investigar totes les possibilitats tècniques i artístiques.

Mentre Barcelona agonitzava l'any 1938, Enric Tormo va conèixer J. J. Tharrats, amb qui l'unia una mateixa dèria per la lletra i l'imprès. Segons el mateix Tormo, tots dos es van apuntar als cursos de gravat que el Club Coliseum organitzava i s'estaven als tallers del Comitè de Propaganda del Comissariat Militar, instal·lat a la Diagonal. A la col·lecció de Tormo es conserven dues obres inèdites de J. J. Tharrats d'aquella època, presentades al Comitè: *Els botxins* i el primer número de la revista *Albada*. Són dues obres artesanes i exemplars únics, mecanografiats, amb fotografies enganxades i dibuixos originals del mateix Tharrats, que signà com a "Arnau Comte, 1937".²

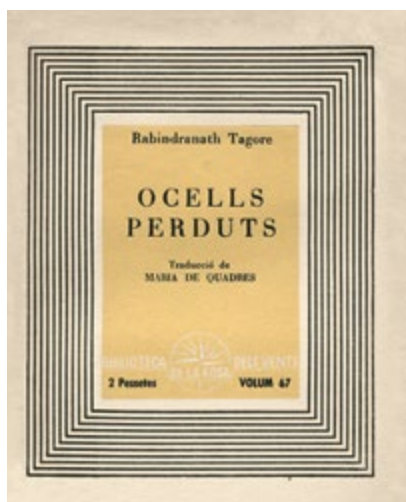
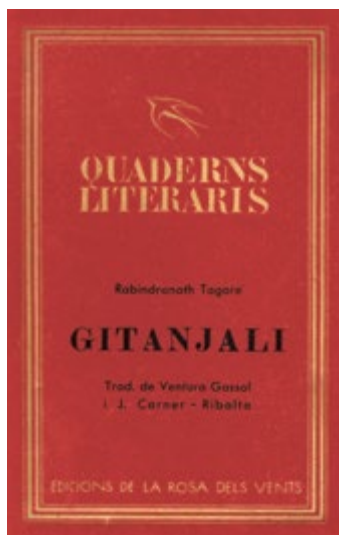
Apunts de l'amistat entre Tormo i Brossa

3. PERMANYER, Lluís, *Brossa x Brossa. Records*, Edicions La Campana, Barcelona, 1999, p.64-65.

Va ser a Salamanca on va conèixer Joan Brossa el 1939 fent-hi el servei militar, quan els alçats contra la República havien guanyat i destruït un somni democràtic. El mateix Brossa ho recorda així:

A Salamanca vaig fer entre els soldats alguna coneixença de la qual val la pena parlar, com per exemple la d'Enric Tormo. Des d'un bon començament ens vam fer molt amics: era catalanista, però, a més, dibuixant i gravador. Li agradava la poesia, sobretot Tagore, i la música i també Wagner. Teníem grans converses sobre art i em vaig adonar que no solament em trobava bé amb ell, sinó que automàticament em feia recordar coses que m'havia dit el pare. Crec que va ser en Tormo el primer que em va parlar de Picasso; em va descobrir Tagore, que em va fascinar, i Salvat-Papasseit. També em vaig fer amic de Josep Centelles, que seria el marit de la Pepa Llopis; li agradava molt el teatre. N'hi havia d'altres, però aquests eren els més amics, amb els qui em vaig fer més i vaig continuar l'amistat a Barcelona.³

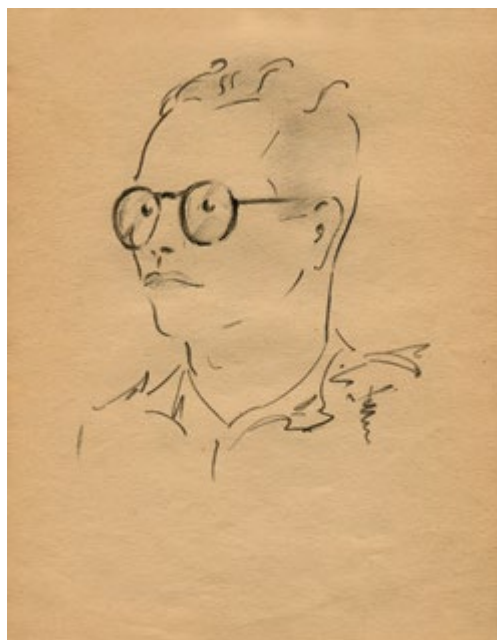
Efectivament, a la biblioteca personal de Brossa es troben exemplars de tots aquests autors dels quals Tormo li havia parlat i que, probablement, Brossa adquirí així que va poder. Es conserva, per exemple el llibre de Salvat-Papasseit *Poemes en ondes hertzianes*, de 1919, en el qual, i això Brossa ho devia veure com un senyal simbòlic, el poeta hi parla de J. V. Foix i li dedica el poema 54045, que li devia causar una sensació punyent. De fet, com veurem, Brossa conegué l'obra de Foix el 1940 en llegir l'exemplar que Tormo li havia deixat de la revista *D'ací d'allà* dedicat a l'art d'avantguarda. No debades, com diria més endavant, la coneixença de l'obra del "se-

Rabindranath Tagore, *Gitanjali*, trad. de Ventura Gassol i J. Carner-Ribalta. Edicions de la Rosa dels Vents. Quaderns literaris. Barcelona, 1936. Se'n conserva un exemplar que era de Joan Brossa al Fons Joan Brossa. Arxiu MACBA. Col·lecció particular.

Rabindranath Tagore, *Ocells perduts*. Traducció de Maria de Quadres. Biblioteca de la Rosa dels Vents, Barcelona, 1938. Se'n conserva un exemplar que era de Joan Brossa al Fons Joan Brossa. Arxiu MACBA. Col·lecció particular.

Joan Salvat Papasseit, *Poemes en ondes hertzianes*, Barcelona 1919. Fons Joan Brossa. Arxiu MACBA.

Enric Tormo (dreta) amb un company del Servei Militar a Salamanca, 8 de juny de 1939. Col·lecció particular.

Enric Tormo, *Retrat d'un company de la mili*, Salamanca, 1939. Llapis sobre paper, 22 × 16 cm.

Enric Tormo i Josep Centelles, Salamanca, 19 d'octubre de 1939. Col·lecció particular.

Enric Tormo, *Retrat de Josep Centelles*, Salamanca 20.3.39. Llapis sobre paper, 22 × 16 cm.

nyor” Foix va ser com una epifania, una porta oberta a l'aventura contemporània.⁴

A Salamanca Tormo dibuixava molt, a vegades sobre papers solts que trobava, però també sobre llibretes, de les quals es conserven algunes. Tot i no tenir gaire traça, se'n sortia prou bé. En una de les llibretes conservades, hi ha dibuixos d'atacs aeris —una de les tasques de Tormo era vigilar els cels— i els retrats d'alguns companys del servei militar, uns dibuixos precisos i ràpids, com el de l'amic Josep Centelles, amb qui apareix retratat en alguna fotografia.⁵

En aquesta mateixa llibreta hi ha un dibuix de Popeye disfressat de Wu-li-Chang, que és aleshores un dibuix del mateix Brossa fent de Popeye disfressat de Wu-li-Chang. Wu-li-Chang era un mag que venia aparells i vestits, i que Brossa havia tractat amb el seu cosí a Barcelona. A Salamanca, Brossa hi adquirí un gran tresor, el llibre *Chung-Kuei, domador de demonios*.⁶ En una postal a la seva família des de Salamanca, Brossa els va escriure:

... Hace varios días encontré a un amigo falangista que me presentó a una compañía de teatro universitario del S.E.U.: resultado que fui anteayer a Ciudad Rodrigo (80 Km. de Salamanca) a actuar con dicha compañía. Hice juegos de manos y gustó mucho. Fuimos en autocar y pasé un día divertidísimo. Pudieron proporcionarme un traje de chino y salí como tal con el nombre de Wu-li-Chang. En fin todo fue muy bien.⁷

Segons explica el mateix Tormo en un manuscrit no publicat, la companyia en la qual eren ell, Brossa i l'amic Josep Centelles l'anomenaven “companyia de la xatarra”, perquè la majoria dels soldats que s'hi estaven fent serveis auxiliars i destins eren “curts de vista, esgarrats i delicats mentals”.⁸ Al mateix manuscrit, Tormo dedica uns pensaments a Brossa:

Entre la “xatarra” que formava la meua “companyia” es destacava per la seva aparent impersonalitat Joan Brossa. Però el seu tracte tenia l'atractiu de la cosa imprevisible, d'un constant escamoteig de naips com de didals. Podia passar hores en un racó amb postura mimètica, pràctica que havia fet seva del seu amic mag Li Chang. Amb aquesta dedicació íntima a l'il·lusionisme i la pràctica professional familiar del gravat al bronze de planxes i ferros d'enquadernació completen al Brossa que havia d'arribar al magicisme de la lletra i del grafisme. Però hom no havia comptat amb la guerra en plena joventut. Brossa hagué de formar part de la batalla de l'Ebre on un atac

4. BROSSA, Joan, “Gracias, Foix”, *Destino*, Barcelona, del 16 al 22 de febrer de 1978.

5. Josep Centellas Vila (Barcelona, 1918-2004), de nom artístic Josep Centelles, fou un pintor amateur que exposà des de 1941. Fent el servei militar a Salamanca l'any 1939 coneix Enric Tormo i Joan Brossa, i l'any 1946 coneix els pintors Cuixart, Ponç, Tàpies, Tharrats, Ponç i Vilella a més de l'escultor Boadella. L'any 1948 es casa amb Josepa Llopis, que anys més tard serà la companyia sentimental de Joan Brossa. Fou el primer director que va posar en escena diverses obres de teatre de Joan Brossa a partir de 1950. Entre moltes activitats i inquietuds, destaca la interpretació de teatre i cinema. Col·laborà com a actor al film de Pere Portabella i guió de Joan Brossa *No comteu amb els dits*, i a la pel·lícula *Alicia a l'Espanya de les meravelles*, dirigida per Jordi Feliu.

6. PERMANYER, Lluís, *Brossa x Brossa. Records*, Edicions La Campana, Barcelona, 1999, p. 61-64.

7. Carta de Joan Brossa a la família, Salamanca, 21 de juliol de 1939. Fotocòpia de la carta original consultada a: MACBA. A. JBR.03482.

8. Aquest manuscrit i mecanoscrit de final dels anys vuitanta titulat *L'anada a les castelles* va ser el darrer text escrit per Tormo i que es conserva a l'arxiu d'Enric Tormo Ballester. En aquest text Tormo explica com va ser el viatge i l'estada a Salamanca.

9. Aquesta descripció és bàsicament la mateixa que farà al seu text: TORMO, Enric, "El meu Dau al Set", *Revista de Catalunya*, núm. 11, setembre de 1987, p. 108-128. Hi ha alguna afirmació important, com quan diu que Brossa estava "destinat a ser el ferment d'una bona part de la nostra cultura contemporània, ja que socialment pertanyia a aquell món artesà que treballa *petit à petit*; el seu pare, gravador de bronze, havia d'influir en ell amb l'exemple silenciós de la burinada creadora i perfeccionista".

de morters a la seva posició una esquirla de pedra infectà el seu ull esquerre el qual quedà inutilitzat per tota la vida. Brossa havia de deixar l'ofici del seu pare però la lletra i el llibre havia d'acompanyar-lo sempre. J.V. Foix, en una conversa sobre el valor de la lletra li suggerí escriure el seu nom amb dues "ss", Brossa, així personalitzava la seva grafia. El seu nom Brossa, [era un] raspall de pel fort emprat en la neteja de cavalleries o bé per treure la tinta dels motlles tipogràfics. No obstant Brossa vol dir petita porció d'una cosa i per suggeriment de J.V. Foix, Brossa acceptà aquesta definició, com per Joan Pons, canviar la "s" per una "ç". També hi hagué un canvi per Arnau Puig per l'ús temporal del nom històric d'Arnald. Per tant Brossa és l'home d'una personalitat inqüestionable apoïat per una grafia adient".⁹

Quan Tormo s'estava a Salamanca, gràcies al director del diari *Gaceta Regional*, Juan Aparicio, a qui Tormo es presentà com a dibuixant per col·laborar al diari i així fer uns guanys, es va organitzar una exposició titulada *Salamanca vista por los soldados* entre els mesos de febrer i març de 1940, juntament amb Ignasi Mundó, Miquel Ripoll i Àngel Vitró Oliva. *Gaceta Regional* va publicar una petita ressenya de la seva biografia acompanyant-la de la caricatura, molt ben aconseguida, del seu retrat. El periodista va escriure:

Natural de Barcelona, cuenta en la actualidad con veinte años de edad. Es un muchacho alegre y jovial en todos los sentidos, que por su carácter culto y laborioso, siempre dispuesto a compenetrarse en cualquier estudio o lectura que al arte se refiera, hace que por sus amigos sea más bien conocido bajo el sobre-nombre de "el eterno estudiante". Como todos los que son fieles creadores del arte, empezó ya desde la tierna infancia a mostrar ciertas cualidades pictóricas, y que más de una vez, al demostrarlas públicamente, le valieron algunos azotes por parte de sus padres, por dedicarse ingenuamente a cubrir de monigotes las paredes de su hogar. A los trece años, aproximadamente, ingresó en la Academia de Bellas Artes de San Fernando, donde cursó los estudios de Perspectiva y Dibujo, a los que progresó magníficamente, logrando destacarse, sobre todo, en Perspectiva, a la que le dedicó, más tarde, trabajos de mayor envergadura. Puede decirse que no tiene especialidad alguna, puesto que domina igualmente el dibujo como la pintura, y consta también en su haber delicados trabajos de aguafuertes así como también de acua-

relas y decoraciones escénicas. Es la primera vez que expone ante el público, y como principiante tiene muy bien ganada la parte que ahora le corresponde dentro del campo artístico, y que a partir de esa, tal vez, irá progresando a medida que el tiempo y los años de constante labor se acumulen en él, hasta llegar al nivel que sus cualidades o dones le tengan asignado el lugar que le corresponda.

Des d'aquest encontre a Salamanca, Centelles, Tormo i Brossa es van convertir en amics i, fins i tot, diria que Brossa, com explica a les seves memòries, el considerava en aquests moments incipients i en certs aspectes com un substitut del pare. Tot i tenir la mateixa edat, hi acudia per la seva cultura i coneixement. De fet, la seva influència fou decisiva sobre Brossa en tornar a Barcelona, ja que aquest no aspirava a treballar ni dedicar-se a res, com explica aquí:

l'únic que m'interessava era continuar l'evolució literària consolidada amb la coneixença de Tormo, perquè vaig substituir la religió per la cultura. Ell tenia un estudi a la Rambla, on anava un dia per setmana. Va ser ell qui em va ensenyar el número monogràfic del *D'Ací i d'Allà*, publicat per Prats i Sert el 1934 i dedicat a l'art contemporani, que em va descobrir el surrealisme; tant les obres com els textos de Foix, Gasch, Cassanyes, em van causar un impacte enorme. Aquells textos i els poemes de Hans Arp me'ls sabia de memòria.¹⁰

Efectivament, segons Arnau Puig, el text de Foix sobre dadà en aquesta revista fou un colp "extraordinari per a Brossa: li donà les pautes perquè trobés per ell mateix el propi llenguatge i contingut. Per fer de poeta no calia seguir els models que l'oferia l'entorn, per altra banda molt precari i reduït, en el context polític en què ens trobàvem".¹¹ Aquests poemes de Hans Arp foren els mateixos que sorprengueren Tàpies i que, com Brossa, se'ls aprengué de memòria.¹² Aquesta revista serví a Brossa per tenir un primer coneixement del surrealisme i s'exercità a traduir al català alguns poemes de Tristan Tzara, Francis Picabia i André Breton el setembre de 1941.¹³ Brossa continua explicant:

La lectura de Jung suggerida per Tormo, em va obrir tot un món definitiu; em comprava els seus llibres i els estudiava. [...] El més important era anar sumant coneixements i prendre cada vegada més consciència; o sigui, en el possible, anar convertint l'experiència en cons-

10. PERMANYER, Lluís, *Brossa x Brossa. Records*, Edicions La Campana, Barcelona, 1999.

11. PUIG, Arnau, "Joan Brossa, d'Algol a Dau al Set", *Joan Brossa o la revolta poètica*, ed. a cura de Manuel Guerrero, Fundació Joan Miró, Barcelona, del 23 de febrer al 17 de maig de 2001. [Catàleg d'exposició].

12. Vegeu: PERMANYER, Lluís, *Los años difíciles de Miró, Llorens Artigas, Fenosa, Dalí, Clavé, Tàpies*, Barcelona, Editorial Lumen, Palabra Menor, 1975, p. 135.

13. Agraïxo a Llorenç Mas Bancells tota l'ajuda que em va brindar en l'intricat arxiu de Brossa.

14. PERMANYER, Lluís, *Brossa × Brossa. Records*, Edicions La Campana, Barcelona, 1999, p. 66-67. També a: COCA, Jordi, *Joan Brossa, o el pedestal són les sabates*, Editorial Pòrtic, llibre de butxaca, Barcelona, 1971, p. 28.

15. MAS BANCELLS, Llorenç, dossier de treball intern dins l'Arxiu Joan Brossa sobre la relació d'Enric Tormo i Joan Brossa.

16. PERMANYER, Lluís, *Brossa × Brossa. Records*, Edicions La Campana, Barcelona, 1999, p. 69.

ciència. La lectura de Freud, l'altre gran descobriment, m'acostà, entre altres coses, al món dels somnis i al de les imatges hipnagògiques. [...] Quan jo practicava les imatges hipnagògiques, Tormo em va dir que ell no sabia interpretar-ho, que parlés amb Viusà, perquè tenia bons coneixements literaris i pictòrics.¹⁴

A l'Arxiu Brossa es conserva, per exemple, un full amb notes manuscrites de Joan Brossa preses del llibre *Teoría del psicoanálisis* de Carl Jung, notes que tracten sobre el somni en el conscient, probablement en relació amb les imatges hipnagògiques que llavors li interessaven i sobre el poema com a expressió simbòlica de l'inconscient del poeta o, com suggereix Llorenç Mas, "de la libido definida com a energia psíquica, que la psicoanàlisi de Sigmund Freud relaciona amb la sexualitat i que l'individu percep subjectivament com el desig". En aquest mateix full manuscrit, assenyala Mas, una composició de sis versos pot ser concebuda a partir d'una imatge hipnagògica, escrita a Vallvidrera el 24 d'agost de 1941: "del seu retoc n'espera el silenci / la volta de la febrada / l'altre costat es desplaça / del quadrant torna l'evasió llanterna / el lloc dels llocs a la punta del bec / la seva bellesa en el breç".¹⁵

Efectivament, tal com Brossa explica, Tormo va presentar-li l'any 1940 el pintor Manuel Viusà, i aquest a J. V. Foix, el qual es convertí, juntament amb Joan Prats, en un dels guies de tots dos, de Tormo i de Brossa. L'avantguarda d'abans de la guerra estava, doncs, al seu abast. Brossa, però, necessitava posar-se al dia en gramàtica catalana i fou gràcies a Tormo que entrà en contacte amb un grup clandestí que donava classes de català al barri de Gràcia, "a casa del fotògraf catalanista de Blanes que es deia Pons. El professor, Artur Balot, feia la classe en un recambró, a fi que si venia la policia quedés ben amagat. La promesa d'en Tormo i futura esposa, Maria Ballester, n'era alumna, i ell mateix venia alguna vegada".¹⁶ Segons Arnau Puig, ell també assistí a aquestes classes. Com veurem després, Tormo i Brossa anaven alguns diumenges a casa de J. V. Foix i a casa de Joan Prats, principalment per veure, mirar i llegir els llibres que tenien, llibres i revistes gairebé impossibles de trobar en cap altre lloc. Tots dos, però, anaven pel seu compte, compartint ideals i gustos comuns, un dels quals, un dels més forts, era Wagner i les monografies de pintors. De Reus estant, durant una època en la qual Tormo hi treballava, escriví a Brossa:

Amic. Oi que diràs que és ja fora!! Però, oi que te'n fas càrrec? Tens de pensar, que mai he treballat com ho faig ara. Potser et farà riure però és així, cada dia me'n vaig

Joan Brossa, *Wu-Li-Chang disfressat de Popeye*, 1939.
Llibreta de dibuix d'Enric Tormo a Salamanca. Llapis
sobre paper, 22 × 16 cm. Col·lecció particular.

Chung-Kuei, domador de demonios, Musas Lejanas.
Mitos, Cuentos Leyendas. Revista de Occidente, Madrid,
1929. Col·lecció particular. Se'n conserva un exemplar
que era de Joan Brossa al Fons Joan Brossa. Arxiu
MACBA. Col·lecció particular.

Enric Tormo, *Retrat de Joan Brossa*, 25-juliol-1941.
Llapis sobre paper, 33,8 × 24,7 cm. Fons Joan Brossa,
AJBR.03626.001. Arxiu MACBA. (pàgina dreta →)

—

35-jul-41

Salamanca vista por los soldados

Enrique Tormo
Freixes

Natural de Barcelona, cuenta en la actualidad con veinte años de edad. Es un muchacho alegre y jovial en todos los sentidos, que por su carácter culto y laborioso, siempre dispuesto a comprometerse en cualquier estudio o lectura que al arte se refiera, hace que por sus amigos sea más bien conocido bajo el sobrenombre de «el eterno estudiante».

Como todos los que son felices creadores del arte, empezó ya desde la tierna infancia a mostrar ciertas cualidades pictóricas, y que más de una vez, al demostrarlas públicamente, le valieron algunos elogios por parte de sus padres, por dedicarse ingenuamente a cubrir de macizotas las paredes de su hogar.

A los trece años, aproximadamente, ingresó en la Academia de Bellas Artes de San Fernando, donde cursó los estudios de Perspectiva y Dibujo, a los que progresó magníficamente, logrando destacarse, sobre todo, en Perspectiva, a la que le dedicó, más tarde, trabajos de mayor envergadura.

Puede decirse que no tiene espe-

cialidad alguna, puesto que domina igualmente el dibujo como la pintura, y concien también en su haber delicados trabajos de acuarelas, así como también acuarelas y decoraciones escénicas.

Es la primera vez que expone ante el público, y como principiante tiene muy bien ganada la parte que ahora le corresponde dentro del campo artístico, y que a partir de now, tal vez, irá progresando a medida que el tiempo y los años de constante labor se acumulen en él, hasta llegar al nivel en que sus cualidades o dones le permitan asignar al lugar que le corresponde.

"Salamanca vista
por los soldados"

EXPOSICION

de pintura y dibujo

I MUNDO M
M RIPOLL G
E TORMO F
A VINTRO O

Del 16 de Febrero al 2 de Marzo de 1940
en el CASINO DE SALAMANCA
Iniciada por la C. del Consejo de 1939 a 1940 de la sede

Josep Centelles, *Autoretrat*, 1938. Oli sobre fusta, 30,5 x 22,5 cm. Col·lecció Mercè Centelles.

Salamanca vista por los soldados. Enrique Tormo Freixes, 1940. Fotocòpia retall de premsa. Col·lecció particular.

Retrat d'Enric Tormo, c. 1939.

"Salamanca vista por los soldados. Exposición de pintura y dibujo. I. Mundó M. / M. Ripoll G. / E. Tormo F. / A. Vintro O.", Casino de Salamanca, del 26 de febrero al 2 de marzo de 1940. Dúptic d'exposició. Col·lecció particular.

dormir a quarts de tres o més tard. Ara mateix toquen dos quarts de quatre i encara tinc d'escriure a la Maria i a casa. Ella t'haurà dit així que me'n anava a dormir i si em llevava aviat t'escriuria només no ha estat així perquè m'han vingut a despertar a dos quarts deu del vespre per anar a sopar i a treballar fins ara a les tres. I t'escric ara quan he tornat. Deus tenir quelcom per explicar-me. Si jo tinc penques i tu també em pots escriure i així m'obligares a contestar-te.

Ja deuràs saber les meves activitats, junt amb en Ripoll¹⁷ en Viusà i l'Oliva¹⁸ mira ara tots menys l'Oliva estem escrivint amb calçotets. En Viusa està enfront meu. Mira, queda així mateix (al dibuixar-lo no he pogut més que posar-me a riure i en Ripoll com que escriu enfront meu ha vist el dibuix i naturalment ell ha preguntat escriu en el motiu i a qui anava dirigit, al dir-li que a tu, m'ha recomanat que et dongués records i que li dediquis alguna partitura Wagneriana, res més). Sembla la nostra habitació en aquests moments el "Congreso Pan-Indio", te l'imagines a ne'n Viusà, amb calçotets? Mira no puc perquè m'agafen ganes de riure. Bé, oi que prou de ximpleries? Escolta Brosa,¹⁹ saps que tinc moltes ganes de veure't? És tant diferent ara!! Mira perdonem, de vegades em sap greu explicar-te coses de mi (més bé de nos) perquè em fa por de posar-te els dits a la llaga per altre part sembla que m'aparti de tu i m'agradaria que el meu fos un xic de viure per a tu però...m'entens? si tinguessis al nostre amic, estaries més acompanyat, em dono compte de l'egoistes que som!! I de quan una cosa omple, no hi ha lloc per a res més. Brosa, ja ho saps que el més que desitjo és ésser comprés i crec que per tots els que em volten ho sóc. Tu ja saps qui és qui em volta i saps que és molt reduït aquest cercle.

Escolta, tu saps com he desitjat que tu poguessis sentir tot el que jo ara estic sentint!! Amic, és...és... com et diré jo. Quan arriba el moment de plasmar-lo les paraules perden el seu valor!! Tu saps com ha canviat la Maria és l'antigona de la d'abans. Però és la Maria. Quantes vegades m'havies dit tu que perquè cercar tant? La (il·legible) passa una vegada, però passa diverses vegades sense ser-lo. Escolta Brosa, oi que em deixes acabar? Aquesta si no la contestes dimarts mateix no cal que ho facis perquè divendres surto de Reus, i el diumenge segons m'ha dit la Maria hi ha un concert d'en Costa, i suposo que ens hi veurem.

Per tant bona nit. Bé, gairebé bon dia

Enric ²⁰

¹⁷ Miquel Ripoll i Guadayol (Barcelona, 1919-1988) fou un dibuixant de còmics dels anys quaranta que va combatre durant la Guerra Civil al bàndol republicà destinat a la Brigada Lister.

¹⁸ Àngel Vintró Oliva, dibuixant i il·lustrador de còmics, va conèixer Brosa i Tormo a Salamanca, juntament amb Miquel Ripoll, amb el qual exposà a Salamanca el 1940.

¹⁹ En aquesta època Joan Brosa encara no havia afegit la segona "s" al seu cognom.

²⁰ Carta d'Enric Tormo a Joan Brosa, Hotel Nacional, Reus, 18 d'octubre de 1942. MACBA, Arxiu Brosa, A.JBR.02381.

Tormo i Brossa solien anar als concerts del diumenge al Palau de la Música, i sempre al galliner, on era més econòmic. De fet, fou al Palau on Tormo havia conegut Maria Ballester un any abans. En aquests moments, el jove Tormo va fer petites incursions dins la prosa poètica propera als futurs textos de Brossa. ¿Fora possible deixar-se influenciar per quelcom que encara no s'ha fet? En aquells moments Brossa estava immers en els poemes hipnagògics allunyats en la forma dels que estava fent Tormo. Aquestes incursions i la seva afecció vers la lletra el portaren a confeccionar dos petits llibrets, el primer dels quals dedicat a la seva enamorada, Maria Ballester: "Maria fou i és el primer pas, no defalliré. T'estimo. 12-IX-1942". Aquest petit llibre està imprès amb la mateixa tipografia que farà servir quatre anys més tard per imprimir la revista *Algol*, i enquadernat amb pergami flexible a la coberta del qual va dibuixar les inicials de la seva estimada, "MB", i a dins una aquarel·la el dibuix de la qual és una "àmfora d'argila roja" i una tija de flor, separades i flotant per l'aire. Ambientada al Montseny i acabada l'abril de 1942, la història, escrita en català, narra l'encontre entre Eron, del país de Sargion, i la jove Tània, nom que dona títol al llibre. La figura d'Eron "havia esdevingut com l'espiga de farcida testa. Els seus ulls, enterbolides aigües dels llacs de Ladiem. El seu rictus, mascareta desolada. Tot ell, abandonat. Els seus rinxols –testa d'or– crinera trenada de l'oratge". Camí de la font, Eron es trobà Tània, una noia amb una àmfora a la qual demanà aigua per calmar la set. Seguint camí, ella l'acompanya fins a la font de l'oblit. L'encontre es produeix sota l'influx de la frase "sota un arbre i prop d'una bella font, la tórtora, amb sos planys commou l'aire". El text recorda també escenes medievals però també noucentistes i amb regust de mitologies de divinitats i d'oracles. En qualsevol cas, és un text que va restar en la intimitat domèstica i que s'ha de relacionar amb la passió de Tormo vers el Montseny.

Enric Tormo tingué, des de molt jove, un vincle molt especial amb el Montseny, d'apropament a la natura i al fet màgic, sobretot pels boscs feréstecs. No debades, Arnau Puig, en un dels seus textos, dedicat al Dau al Set, vincula els inicis de Brossa i els seus primers poemes visuals amb els *fotoscops* de Joaquim Gomis i amb el Montseny de Tormo. Puig escriu:

Parece evidente que los primeros poemas visuales de Brossa, y lo que vendrían a ser sus objetos poéticos –o viceversa– nacieron de lo que veía que hacían sus admirados amigos. Así, cuando con Brossa y Tormo fuimos a hacer una excursión al Montseny, por los años 44 o 45, Brossa ya tenía esa predisposición a ver no lo que eran las cosas sino aquello que sólo visualmente interesaba,

al margen de su significado real. Con actitud similar procedimos en aquel entonces, tal vez con la máquina de Tormo, a hacer unas fotos, que poseo, en el paisaje del Montseny. Brossa fija por estas mismas fechas (1943-44) su primer poema visual o poesía objeto, una corteza de árbol, que también puede ser un fragmento de papel retirado de la basura, o un pedazo de hojalata procedente de un bote cualquiera de conservas.²¹

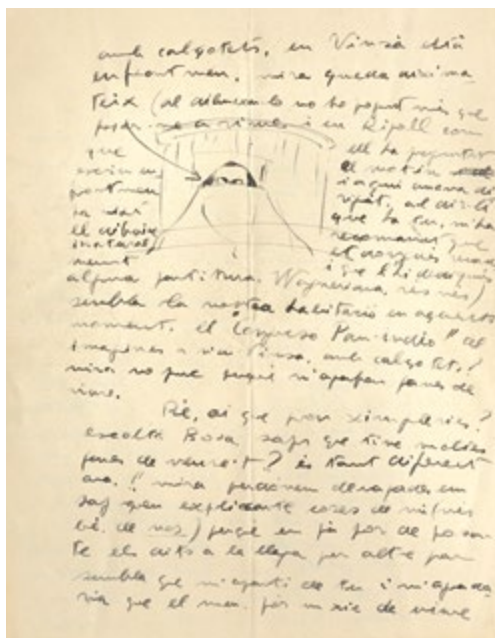
21. PUIG, Arnau, *Dau al Set, una filosofia de la existencia*, Ediciones Flor del Viento, colección "Tramontana", Barcelona, 2003, p. 116.

Arnau Puig reproduïx al llibre dues fotografies de Tormo fixades al Montseny, una de les quals és el tronc d'un arbre de formes humanes que recorden d'alguna manera les figures de Hans Bellmer, per exemple a *La Poupée*, de 1936.

Brossa s'estimulava amb el que creaven els amics, però els amics sentien el mateix amb íntima reciprocitat. Així, el contagi de la creació juvenívola esdevenia una mena de mitologia pròpia que cercava una fecunditat nova. L'acostament durant els primers anys de creació màgics de Brossa hagué de ser un fet transcendental en la vida de Tormo, el qual, sabent els límits de la seva pròpia creativitat, tingué la virtut de convertir-se en un mitjà tècnic d'alguns desitjos dels amics i sentí el vertigen de l'acostament a la realitat més íntima de Brossa i de Puig, amb tota la força d'una sorpresa.

El segon llibret és un manuscrit del qual resten només algunes parts dedicades al mes d'agost, a les flors i un començament de capítol dedicat al mes de novembre. És un text panteïsta en què Tormo descriu la Natura a la manera d'un Guerau de Liost o d'un Marià Manent: colors, sabors, sentiments, impressions, etc. Dins del llibre, una aiguatinta feta per Tormo en tons grisos foscos que representa una mena de zigurat envoltat de núvols, una imatge tempestuosa que inclina al desassossec.

L'any 1942, immers en l'energia creadora dels primers passos, Tormo presenta a l'Exposición Nacional de Bellas Artes el gravat titulat *Vasconia*, i el 1944, juntament amb Josep Centelles, exposa les seves creacions plàstiques entre el 22 d'abril i el 5 de maig a les Galerías Costa del carrer Archs. Cadascú amb tretze obres, Tormo hi exposà nou aquarel·les —*Azoteas*, *Suburbio*, *Ocaso*, *Lejanías*, *Niebla*, *Atardecer* i *Notas*— i quatre dibuixos titulats *Apuntes*.

Enric Tormo, *TANIA*, 1942. Llibre imprès i dedicat a Maria Ballester amb un dibuix a l'aquarel·la. Exemplar únic. Col·lecció particular.

Retrat de Maria Ballester, c. 1942. Col·lecció particular.

Retrat d'Enric Tormo dedicat a Maria Ballester, 25.8.1942. Col·lecció particular.

Carta d'Enric Tormo a Joan Brossa, Reus, 18 d'octubre de 1942. Carta manuscrita, 2 fulls, 27,2 x 21,2 cm. Fons Joan Brossa, AJBR.02381. Arxiu MACBA.

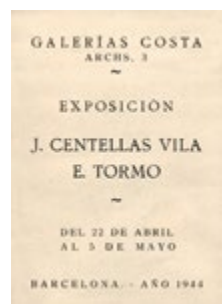

Enric Tormo, *Arbre*, c.1944. Extreta del llibre d'Arnau Puig Dau al *Set*, *una filosofia de la existencia*.

Enric Tormo, *Joan Brossa i Arnau Puig*, c.1944. Extreta del llibre d'Arnau Puig Dau al *Set*, *una filosofia de la existencia*. (pàgina dreta →)

Enric Tormo, *Agost II*, MCMXLIII - Barcelona. Llibre manuscrit fet per Tormo. Gravat. Exemplar únic. Col·lecció particular. (← pàgina esquerra)

Ayuntamiento de Barcelona. Exposición Nacional de Bellas Artes. Billete de Expositor a nom d'Enric Tormo Freixes. Barcelona, 30 de mayo de 1942. Col·lecció particular.

Enric Tormo, *Agost II*, MCMXLIII - Barcelona. Llibre manuscrit fet per Tormo. Exemplar únic. Col·lecció particular.

Galerías Costa. *Exposición J. Centellas Vila / Enric Tormo*. Del 22 de abril al 5 de mayo. Barcelona, Año 1944. Col·lecció particular.